

HEMELBESTORMERS

Tim Whitmarsh

HEMELBESTORMERS

Atheïsme in de klassieke oudheid

Vertaald door
Rob Hartmans
en Carola Kloos

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2458 1

© 2015 Timothy Whitmarsh

© 2016 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam, Rob Hartmans en Carola Kloos

Oorspronkelijke titel *Battling the Gods*

Oorspronkelijke uitgever Alfred A. Knopf

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Prometheus *Bringing Fire to Mankind*, 1817 (oil on canvas),

Fuger, Friedrich Heinrich (1751-1818) / Neue Galerie, Kassel, Germany /

© Museumslandschaft Hessen Kassel / Ute Brunzel / Bridgeman Images

Foto auteur © Emma Solley

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Aan het volk van Griekenland
in deze moeilijke tijden

Inhoud

Voorwoord	9
Een dialoog	11

I HET ARCHAÏSCHE GRIEKENLAND

Nieuwe horizonten

1 Het polytheïstische Griekenland	25
2 Goede boeken	39
3 Hemelbestormers	53
4 De materiële kosmos	67

II HET KLASSIEKE ATHENE

Atheïsme en onderdrukking

5 Oorzaak en gevolg	94
6 'Wat de goden betreft, weet ik niet...'	109
7 Goden op het toneel	121
8 Atheïsme in de beklagdenbank	142
9 Plato en de atheïsten	155

III HET HELLENISTISCH TIJDPERK

Godgelijke koningen en goddeloze filosofen

- 10 Goden en koningen 178
- 11 Filosofisch atheïsme 191
- 12 Epicurus *Theomachos* 212

IV ROME

De nieuwe wereldorde

- 13 De goden zijn met ons 236
- 14 Virtuele netwerken 251
- 15 Stel je voor 264
- 16 Christenen, ketters en andere atheïsten 283

Dankwoord 298

Noten 299

Voorwoord

Dit boek gaat over atheïsten in de oude wereld, in de eerste plaats in Griekenland: hun ideeën, hun vernieuwingen, hun strijd, hun vervolging. Het betreft hier geschiedschrijving, geen poging tot bekeering. Het is niet mijn bedoeling de waarheid (of onwaarheid) van het atheïsme als filosofisch standpunt aan te tonen. Wel ben ik ervan overtuigd – en er nog vaster van overtuigd geraakt tijdens het onderzoek voor dit boek en het schrijven ervan – dat cultureel en religieus pluralisme en vrije discussie essentieel zijn voor het goede leven.

Een dialoog

THERSANDER: De goden zijn dood. Hun verschrompelde lichamen zijn geofferd op de altaren van de wetenschap en de rede. De godvruchtigen staan te kijk als goedgelovige dwazen.

DIOTIMUS: Nonsens! Het geloof in de goden is sterker dan ooit. Het is natuurlijk waar dat de dikdoeners van de academie zichzelf wijsmaken dat hun wereldlijke kennis alles is. Maar ga eens de straat op. Laat je feestmalen met hun gezwets in de steek en loop eens door de stad: de heiligdommen zitten vol, de tempels zijn zwart van de rook van de offers.

THERSANDER: Hun geloof is oppervlakkig. Ze doen dat omdat ze het altijd hebben gedaan, niet uit een diepe overtuiging. Tijd of zin om vragen te stellen hebben ze niet; ze hebben het te druk met overleven, terwijl hun dwaze leiders hen van de ene catastrofe in de andere storten.

DIOTIMUS: De mensen hebben hun goden nodig in onze gevaarlijke wereld. Die zijn hun troost en hun steun.

THERSANDER: Ja, natuurlijk biedt de godsdienst troost en hoop. Maar hij leidt ook tot angst en vrees! Hij maakt misbruik van de emoties van goedgelovigen. Met de waarheid heeft hij niets van doen. Alleen observatie, toetsing en rationeel onderzoek kunnen ons tot het juiste begrip brengen.

DIOTIMUS: Je sluit je ogen voor de waarheid die niet van deze wereld is. Het is duidelijk dat de mens van nature in staat is een glimp van het goddelijke op te vangen. Ieder mens heeft dat vermogen, ook al verkiezen sommigen er geen gebruik van te maken. Daarom is er nooit

een samenleving zonder goden geweest en zal die er ook nooit komen.

THERSANDER: De mensen hebben de goden geschapen. Primitieve mensen noemden de zon, de maan en de sterren goddelijk, evenals de kringloop van de seizoenen. Het ontbrak hun aan wetenschappelijk inzicht in de materie, de kosmos en de natuur. Na verloop van tijd werden politici en heersers zich bewust van de kracht van het godsgeloof en wendden ze die cynisch voor hun eigen doeleinden aan. Er bestaan geen goden die toezicht houden op de maatschappelijke orde of overtredingen straffen; dat zeggen onze leiders alleen maar om ons onder de duim te houden.

DIOTIMUS: Atheïsme is een modegril. Het zal door toekomstige generaties als een kortstondige dwaasheid worden beschouwd.

THERSANDER: Integendeel, het is de godsdienst die ophoudt te bestaan. Hij heeft geen antwoord op de vragen van de moderne wereld en klampt zich vast aan ouderwetse dogma's en rituelen. Ik weet dat het godsgeloof diepgeworteld is, en de mensen die ervan profiteren zullen hun uiterste best doen om het te behouden. Maar als het ware begrip van de wereld toeneemt en zich verbreidt, zal het godsgeloof ontmaskerd worden als de ijdelheid die het is.

Deze dialoog tussen een aanhanger van de godsdienst en een atheïstische intellectueel in het Athene van eind vijfde eeuw v.Chr. heeft niet plaatsgevonden. Maar hij had kunnen plaatsvinden. Alle ideeën erin zijn in de antieke Griekse bronnen te vinden. Als de bewoordingen verrassend modern lijken, is dat geen toeval. In de eenentwintigste eeuw worstelen we nog steeds met kwesties die minstens 2500 jaar oud zijn.

Vaak wordt ons wijsgemaakt dat het atheïsme een moderne uitvinding is, een product van de Europese Verlichting: het zou ondenkbaar zijn zonder de met elkaar samenhangende ideeën van de seculiere staat en de wetenschap als rivaal van de godsdienstige waarheid. Maar dit is een mythe, die door beide partijen in het 'nieuwe atheïsme'-debat in stand wordt gehouden: atheïsten stellen een sceptische houding jegens het bovennatuurlijke voor als een gevolg van de voortschrijdende wetenschap die de godsdienst overschaduwet, gelo-

vigen als een pathologisch symptoom van een decadente westerse wereld die door het kapitalisme ten onder gaat. Beide partijen maken zich schuldig aan modernistische ijdelheid. Niet in het bovennatuurlijke geloven is zo oud als de weg naar Rome. Al in de vierde eeuw v.Chr. voert Plato een gelovige ten tonele die een atheïst op zijn kop geeft: 'Jij en je vrienden zijn niet de eersten die zo over de goden denken! Er zijn altijd mensen die aan die ziekte lijden, in groteren of kleineren getale.' We kunnen bezwaar maken tegen het beeld van een ziekte, maar Plato had wel degelijk gelijk. In de hele geschiedenis en in alle culturen hebben velen het godsgeloof afgewezen.¹

Natuurlijk kan niet worden ontkend dat de godsdienst, voor zover we kunnen nagaan, altijd een overheersende factor is geweest in de menselijke cultuur. Het probleem is gelegen in de normatieve claims die op die constatering zijn gebaseerd. Maar al te vaak meent men dat de religieuze praktijk de normale toestand is die geen uitleg behoeft, terwijl elke afwijking daarvan raar en opmerkelijk wordt gevonden. Deze opvatting ligt ten grondslag aan de modernistische mythologie: de westelijke wereld na de Verlichting wordt als iets uitzonderlijks gezien, iets totaal anders dan alles wat eraan voorafging en alles wat zich in de rest van de wereld voordoet. Maar dit is een gevaarlijke onderschatting. Het kan godsdienstige mensen het idee geven dat het geloof iets universeels is, iets wat wezenlijk is voor de mens, en voortsluipend secularisme iets onnatuurlijks. Anderzijds kunnen atheïsten erdoor worden verleid zich ten onrechte op de borst te kloppen, alsof burgerlijke westerlingen van de eenentwintigste eeuw als enigen in de geschiedenis in staat zijn de godsdienst te bekritisieren.

Religieus universalisme – het idee dat godsgeloof de standaard is voor de mensheid – is alomtegenwoordig in de moderne wereld. Er is een groeiende trend om de godsdienst te zien als iets wat 'ingeworteld' of zelfs 'voorgeprogrammeerd' is in het menselijke subject. Zogeheten neurotheologen hebben zelfs geprobeerd een plek in het brein aan te wijzen, het zogeheten godplekje, waar de religieuze impuls zijn oorsprong vindt. Volgens anderen is de menselijke neiging tot godsgeloof ontstaan als een evolutionair voordeel. Dit zijn controversiële uitspraken, en gelukkig hoef ik die hier niet te bespreken. Het gaat er nu om dat ze kunnen worden gebruikt om de norma-

tieve opvatting van godsdienst te schragen. Ze verkondigen het idee dat geloof in het bovennatuurlijke wezenlijk is voor de mens. Hierin volgen ze Karen Armstrong, die *Homo sapiens* herdefinieert als *Homo religiosus*. Zulke opvattingen hebben hun moderne wortels in de ideeën van Europese theoretici van de natuurlijke godsdienst zoals Joseph-François Lafitau, die wilde aantonen dat alle volken aanleg voor het christendom hebben (waarmee hij tegelijk de zending wilde legitimeren); maar ze zijn al gezaaid tijdens de religieuze omwentelingen van de late oudheid.²

Het idee dat de mens in wezen religieus is, is intussen net zo min steekhoudend als het idee dat een appel in wezen rood is. De meeste mensen stellen zich bij een appel een blos voor; dat is nu eenmaal het stereotype waarmee we zijn opgegroeid. Prentenboeken, oude liedjes, Disney-cartoons en de televisiereclame hebben samen dit normatieve beeld van ‘appelheid’ gecreëerd. En inderdaad zijn veel appels rood getint. Maar het zou onzinnig zijn om een Golden Delicious minder ‘appelachtig’ te noemen omdat hij groen is. Toch doen we, door de modernistische mythologie te aanvaarden, iets dergelijks met atheïsten: we behandelen ze als menselijke wezens die op de een of andere manier niet volledig mens zijn, ook al vallen ze genetisch niet van hun medemensen te onderscheiden. We stemmen stilzwijgend in met de etymologische eigenaardigheid die hen slechts definieert aan de hand van hun gemis (a-) van het besef van god (*theos*) dat geacht wordt de norm te zijn.

Atheïsten vind je over de hele wereld, niet alleen in het geïndustrialiseerde westen. Daarvoor zijn bewijzen te over, omdat ze in veel staten (zoals Afghanistan, Iran, Mauritanië, Maleisië, Pakistan, Saoedi-Arabië en Soedan) worden opgespoord en terechtgesteld. Ook antropologen hebben overvloedig bewijs gevonden van het bestaan van sceptici in niet-westerse culturen. Sir Edward Evans-Pritchard, die in het begin van de twintigste eeuw veldwerk deed bij de Azande in Congo, sprak met een man die medicijnmannen voor oplichters hield; na nog wat te hebben doorgevraagd concludeerde Evans-Pritchard dat het hele volk er zo over dacht. Het is niet vreemd of uitzonderlijk om sceptisch te staan tegenover het bovennatuurlijke: in alle tijden en in alle culturen treffen we sceptici aan. Maar die

mensen zijn niet altijd zichtbaar in de standaardbeschrijvingen van de religieuze cultuur van een samenleving, omdat standaardetnografieën normatief zijn: meestal stellen ze de godsdienst voor als iets uniforms binnen een bepaalde culturele groep, zelfs als een vormend principe. Als we het wezen van een bepaalde gemeenschap willen vatten, vragen we altijd naar hun godsdienstige stelsel: 'de volgelingen van Zarathoestra geloven dat...' of 'de Joruba geloven dat...'. Die culturele egalisering geeft een valse indruk van uniformiteit.³

Atheïsme komt niet alleen voor in alle culturen, maar ook (zoals Plato terecht opmerkt) in alle tijden. In een diepgravende studie onderzoekt John Arnold van het Birkbeck College aan de universiteit van Londen bijvoorbeeld de positie van 'ongelovigen' in het middeleeuwse christelijke Europa; volgens hem is het idee van één enkele, eenvormige geloofsgemeenschap een illusie: er was sprake van 'een spectrum van geloof en ongelof'. Als we even voorbijgaan aan kerkelijke teksten, die erop gericht zijn het idee van leerstellige eenheid te laten voortbestaan, en onze aandacht richten op de praktijk van het godsdienstige leven, vinden we allerlei voorbeelden van ongelof. Zo noemt Arnold het geval van een zekere Thomas Tailour van Newbury, die in 1491 werd gestraft omdat hij pelgrims dwazen noemde, de kracht van het gebed ontkende en twijfelde aan het voortbestaan van de ziel in het hiernamaals.⁴

De geschiedenis van het atheïsme is belangrijk, niet alleen om intellectuele redenen – omdat we nu eenmaal ons best moeten doen het verleden zo goed mogelijk te begrijpen –, maar ook om redenen van morele, ja politieke aard. De geschiedenis verschaft gezag en legitimititeit. Daarom gunnen autoritaire staten mensen die uit de gratie zijn geen geschiedenis; ze verwoesten historische vindplaatsen en verbieden traditionele praktijken. Gebouwen en rituelen belichamen de geschiedenis van het atheïsme niet op precies dezelfde manier, maar het principe is hetzelfde. Wanneer godsgeloof wordt beschouwd als iets dieps en ouds en ongelof als iets recents, kan atheïsme gemakkelijk worden afgedaan als een onbelangrijke modegril. Misschien wordt de vervolging van atheïsten zelfs minder erg gevonden dan die van religieuze minderheden. Een uitvoerige geschiedenis van het atheïsme is dus ook een kwestie van mensenrech-

ten: hierbij gaat het erom atheïsten te erkennen als echte mensen die we met respect en tolerantie moeten bejegenen, en die de kans moeten krijgen om in veiligheid te leven.

Volgens mij is het atheïsme aantoonbaar minstens zo oud als de monotheïstische godsdienst van Abraham, dus minstens zo oud als het monotheïsme van Israël. Deze opvatting doet weer een andere vraag rijzen, want het proces waarin de tempelcultus in Jeruzalem Jahwe als enige god aanvaardde was complex en langdurig, en wordt door ons nog niet helemaal doorgrond. Ik ben het eens met de onderzoekers volgens wie het monotheïsme in de bijbelse vorm die we kennen gecreëerd is door de teruggekeerde Israëlitische ballingen in de periode van de Tweede Tempel (na de veroveringen van de Perzische koning Cyrus de Grote in 539 v.Chr.). Dat is omstreeks de tijd waarin we in Griekenland de eerste uitingen van filosofisch scepticisme jegens de traditionele godsdienst aantreffen in de geschriften van Xenophanes van Colophon (circa 570-475 v.Chr.). Maar het gaat me niet om de precieze data, eerder om een retorisch punt: dat de traditie van het atheïsme ongeveer even oud is als die van het jodendom (en een stuk ouder dan die van het christendom of de islam).⁵

Het probleem met de geschiedenis van het atheïsme in de vroege oudheid is dat het bronnenmateriaal vaak complex is en nogal lastig te vinden. In veel oude culturen vallen moeilijk atheïsten te lokaliseren. We vinden ze bijvoorbeeld niet in de koninklijke literatuur uit Ugarit of in de Hebreeuwse Bijbel, en we verwachten ook niet ze daar aan te treffen. Deze tekstverzamelingen zijn elk op hun eigen wijze sterk normatief. Hun rol is het presenteren van een wereldbeeld waarin de bestaande maatschappelijke orde door een goddelijke verordening is vastgelegd en wordt gegarandeerd. Wel zijn er in de Bijbel aanwijzingen te vinden dat niet iedereen een even vurig aanhanger was van Jahwe. In de Psalmen is sprake van boosdoeners die zeggen dat 'er geen God is' (10:4, 14:1). Job beschimpt Jahwe (begrijpelijk, gezien de omstandigheden) om zijn grillige wreedheid. Het boek Job als geheel scheidt misschien ruimte voor argwaan en twijfel jegens het goddelijke. Maar dit zijn uitzonderingen. In de regel propageert dit type literatuur de onomstotelijke waarheid dat er een godheid bestaat die zijn eigen volgelingen begunstigt.

In de westerse wereld is het oude Griekenland, en later het door de Grieken beïnvloede Rome, de enige plek waar de verspreide steentjes kunnen worden samengevoegd tot een mozaïek. (Het oude China had ook zijn atheïsten, maar dat is een ander verhaal.) Dat komt ten dele doordat er veel meer materiaal bewaard is in het Grieks dan in alle andere oude talen (het Latijn inclusief) bij elkaar. Ik durf zelfs te wedden dat er meer geschreven tekst is overgeleverd van de Griekse arts Galenus alleen al, dan van het oude Soemerië, Babylonië, Egypte en Israël bij elkaar. Voeg daarbij de grote hoeveelheid overblijfselen van de materiële cultuur: kunstwerken, inscripties in steen en papyrus, die Griekenland in de loop van duizend jaar heeft voortgebracht, en we beginnen te begrijpen waarom er zoveel meer gedocumenteerd is over de bewoners van dit kleine schiereiland en zijn diaspora. Maar het gaat niet alleen om de veelheid aan bronnen. Het materiaal dat Griekenland heeft nagelaten is van een diversiteit die helaas bij andere volken uit de oudheid ontbreekt; naast wat je de officiële geschiedschrijving zou kunnen noemen, zijn er van Griekse geschiedschrijvers fragmenten en alternatieve versies bewaard. De Griekse geschiedenis verhaalt van excentriekelingen, afwijkende figuren, misbaksels en sceptici.

Geschiedenis, zo wordt vaak gezegd, wordt geschreven door de winnaars. De sociale geschiedenis heeft zich vanaf het midden van de twintigste eeuw erop toegelegd de stemmen te laten horen van de mensen die nauwelijks een rol speelden in het dominante verhaal: vrouwen, slaven, kinderen, zwakkeren, minderheden. Het boek dat u nu in handen hebt, gaat daarentegen over een betrekkelijk klein segment van de antieke maatschappij. De meeste figuren die op deze bladzijden worden genoemd, waren ontwikkelde mannen uit de bovenlaag van de Griekse en Romeinse samenleving (niet omdat atheïsme voorbehouden zou zijn aan de mannelijke elite, maar omdat die smalle demografische schilfer onevenredig in onze bronnen vertegenwoordigd is). Toch zijn ook zij vaak uit de oude geschiedenis weggesneden of is hun belang gebagatelliseerd. Uiteenzettingen over de Griekse godsdienst en cultuur zijn bijna altijd geschreven vanuit het standpunt van de gelovigen. Het resultaat is een misleidende indruk van de antieke godsdienst als een stelsel dat soepel, zonder haperin-

gen functioneerde. Het wordt tijd om de andere partners in de dialoog weer tot leven te brengen.⁶

Waarom is de geschiedenis zo geschreven dat de godsdienst er goed afkomt? Daar valt geen simpel antwoord op te geven. Het is waar dat sommige moderne onderzoekers hun eigen religieuze waarden hebben laten doorsijpelen in wat ze over de oudheid schreven. Zelfs nu nog kunnen wetenschappelijke discussies over atheïsme in de oudheid uitlopen op ordinare scheldpartijen tegen het ‘populistische, fundamentalistische atheïsme’ en diens ‘ijverige predikers’. Anderzijds staan classici niet bepaald bekend om hun vroomheid; integendeel, ze zien zichzelf graag als felle secularisten. De studie van de klassieke oudheid zoals we die thans kennen is in de negentiende eeuw ontstaan als gevolg van een slordige afscheiding van de theologie. Sindsdien zijn godsdiensthistorici geneigd de Griekse godsdienst te contrasteren met de monotheïstische godsdiensten van het moderne westen, speciaal met het christendom. Maar dat is nu juist een deel van het probleem. Classici waren er zo op gebrand de Grieken niet te ‘verchristelijken’ (een doodzonde in de academische wereld!) dat studieboeken het Griekse polytheïsme van de weeromstuit gingen beschrijven als een regelrechte omkering van het moderne christendom (vooral in zijn protestantse gedaante): eerder gericht op gezamenlijk ritueel dan op individuele contemplatie, eerder op het publieke domein dan op het individuele zelf, eerder op de uiterlijke uitvoering dan op innerlijk geloof, eerder op oude praktijken dan op een heilige schrift. Hierin schuilt veel waars, maar al te strenge, schematische tegenstellingen kunnen misleidend zijn. Het is aantoonbaar onjuist dat de Griekse godsdienst onprobleematisch was ‘ingebed’ (om een academische term te gebruiken) in de samenleving, opgenomen in het dagelijkse ritme van de antieke stad, zozeer dat iemand uit de oudheid zich geen wereld zonder religie kon voorstellen.⁷

Deze zienswijze werd ondersteund door de neiging officiële staatsinscripties als voornaamste bronnen voor de geschiedenis van de Griekse godsdienst te gebruiken. Daar zijn goede redenen voor: terwijl de literaire teksten ons het gezichtspunt van – vaak zeer ontwikkelde en bevoorrechte – individuen laten zien, is in de inscripties

die in de hele Griekssprekende wereld te vinden zijn vaak sprake van collectieve besluiten. De inscripties zijn een betere bron voor de zienswijze van een groep als geheel. Maar er is ook een keerzijde. Uiteraard bieden officiële inscripties de officiële, ideologisch gesanctioneerde versie van de gebeurtenissen. Ze propageren de fictie dat alles in de samenleving soepel verloopt. Het is dan geen verrassing dat de antieke inscripties nauwelijks melding maken van heterodoxe opvattingen over de goden. Normatieve bronnen kunnen alleen maar een normatief beeld schetsen van een samenleving. Stel je een geschiedenis van de eenentwintigste-eeuwse Britse politiek voor die uitsluitend gebaseerd is op de handelingen van het parlement in Hansard: het zou je veel vertellen over het institutionele functioneren van de regering in Westminster, maar heel weinig over de gecompliceerde diversiteit van de opvattingen en praktijken van echte mensen.

Maar niet alle inscripties zijn van publieke aard. In een intrigerend geval gaat het om een ‘verstoring’ van het ritueel, toen iemand weigerde te geloven. Omstreeks 320 v.Chr. werd een aantal wij-inscripties opgedragen aan de god van de geneeskunst Asclepius bij zijn heiligdom in Epidaurus (een plaats op de Peloponnesus). Een daarvan betrof een man die de kracht in zijn vingers had verloren. Maar toen hij bij het heiligdom aankwam, dreef hij de spot met de andere verhalen van wonderbaarlijke genezingen waarvan de inscripties getuigden en weigerde hij ze te geloven. Toen hij de nacht doorbracht op het heilige terrein (een gebruikelijk ritueel, incubatie genaamd), verscheen Asclepius hem in een droom. Zijn vingers werden genezen, maar de god berispte hem: ‘Omdat je niet geloofde in dingen die niet ongelooflijk zijn, is je naam van nu af aan Ongelovige (Apistos).’ Afgezien van de fraaie constructie – een inscriptie over een wonder aangaande iemand die niet in inscripties over wonderen geloofde – is het ook een kostbaar bewijs van religieus scepticisme in de praktijk, zoals dat werd omarmd door een gewone, alledaagse Griek. Er is niets bekend over zijn sociale achtergrond, maar er is geen reden om aan te nemen dat hij rijk was. De inscriptie zelf is in elk geval nogal rudimentair, zonder grote woorden.

Aangezien het om een tempelinscriptie gaat, is het natuurlijk een

moralistisch verhaal, en krijgt de ongelovige zijn verdiende loon. Maar de aanvankelijke reactie van 'Apistos' moet tamelijk gewoon zijn geweest. Er is geen post-Verlichtingsmentaliteit voor nodig om op het idee te komen dat wonderverhalen over een goddelijke redding verdacht zijn. Wonderen zoeken per definitie de grenzen op van de plausibiliteit. Dat zagen de Grieken net zo goed als Evans-Pritchards Azande. Een vergelijkbaar verhaal wordt verteld over Diogenes de cynicus, de opruiendste geest van de Griekse filosofie. Het verhaal gaat dat Diogenes, toen iemand zich verwonderde over een reeks wijgeschenken van overlevenden van een storm op zee, opmerkte dat het er nog heel wat meer zouden zijn als er ook wijgeschenken waren van mensen die het niet hadden overleefd. De achterliggende gedachte is dat 'wonderbaarlijke' ervaringen niets te maken hebben met goddelijke interventie of de kracht van het gebed, en alles met de normale wetten van de statistische waarschijnlijkheid. Net als Apistos (voor zijn droom) gelooft Diogenes niet in wonderverhalen. Waar het hem om gaat is hetzelfde als waar het mij om te doen is: dat officieel gesanctioneerde religieuze documenten je uitsluitend vertellen over gevallen waarin aanbidding van de goden leek te werken, en elk bewijs van het tegendeel achterwege laten.⁸

Dit boek gaat over de geschiedenis van het Griekse atheïsme gedurende een periode van duizend jaar, tegen de achtergrond van enorme historische veranderingen, waarbij Griekenland uit zijn 'middeleeuwen' tevoorschijn kwam en een wereld van geletterde stadstaten betrad; waarbij burgerschap en democratie tot ontwikkeling kwamen; waarbij Alexander de Grote talrijke gebieden veroverde en zijn rijk weer uiteenviel; waarbij de Grieks sprekende wereld werd opgenomen in het Romeinse rijk; en waarbij tot slot het christendom opkwam. De kerstening van de klassieke wereld vond niet plaats in een vloek en een zucht en was ook geen uniform proces. Er waren veel verschillende soorten christendom, elk met zijn eigen (conflictueuze) verhouding tot de Griekse intellectuele traditie die eraan voorafging. Maar ondanks dit gebrek aan uniformiteit bracht het staatschristendom een fundamentele verandering teweeg. Het betekende het eind van een lange periode waarin allerlei eerbiedwaardige denkers radicale ideeën over de natuur van de goden onderzochten of de goden